

Незамінні галицькі уроки історії

(Кілька тез у «Переднє слово» до книги)

Свого часу відомий український інтелектуал Микола Рябчук, твердячи про принципові відмінності між «двома Українами», акцентував на «паралельному (синхронному) існуванні двох груп українського етносу на різних етапах історичного розвитку». Як би ми сьогодні не заявляли про усвідомлення різними українськими регіонами своєї відмінної ідентичності, завершення процесів формування політичної нації таки відбувається: на фронтах теперішньої російсько-української війни свої життя за захист рідної країни віддають як російськомовні донеччани, так і українськомовні галичани. Україна, об'єктивно перетоплюючись в однорідну національну масу, таки залишається багатолікою. Це закономірний діалектичний процес.

Межа, яка ділить Україну на дві головні, майже «тектонічні», ментально-ідеологічні субстанції, пролягає кордонами Галичини. Як підсумував той же автор, «якщо в Галичині формування української нації в основному завершилося ще на початку нинішнього століття, то на Наддніпрянщині цей процес через відомі історичні обставини затягнувся до наших днів» (Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». К.: «Критика», 2000). Про цей феномен і написана книга дрогобицького науковця й есеїста, який пробує знайти нові конотації в цій складній проблематиці.

Упродовж багатьох століть українці вели боротьбу за свою незалежність, перебуваючи у складі різних державних утворень. Галичині судилося в цих бурхливих процесах стати «Українським П'ємонтом» (М.Грушевський), довкола якого «закрутилися» процеси українського державо- та націєтворення. Відтак «Галичина стала заручником української національної ідеї» (Т.Возняк). Серія історіософських нарисів, з яких складається книга Олега Багана, спрямована не тільки на те, аби глибше зрозуміти галицьке минуле, але й на те, аби подивитися у перспективу розвитку цього самобутнього й впливового регіону України.

Для автора, і це цілком справедливо з історичної точки зору, Галичина є «знаковим регіоном України», у якому впродовж століть від-

бувалися процеси, які «суттєво визначали історію української нації», впливали на «глобальні трансформації». Незважаючи на різноманітні іноземні та цивілізаційні впливи, «Галичина стала тим, чим вона стала, тільки завдяки руському/українському чинникові, якими б сильними не були польські інтелектуально-культурні переваги в ній», вважає автор. Власне, О.Баган переакцентує нині модну наукову теорію про поліфонізм культур та багатостічні перехрещення в межових регіонах, до яких належить і Галичина (вага польського, германського (австрійського) факторів, існування внутрішнього єврейського середовища), пояснюючи, що все-таки кожен регіон здобуває свою історичну виразність та значимість через провідну національну зосередженість, через етнічне увиразнення. Майже кожне есе цієї книги концептуально тлумачить проблему українського утвердження в краю, визначаючи його етапи й ідеологеми.

Треба відзначити, що Олег Баган в інших своїх студіях виявив неабияку проникливість та аналітичність, щоб збагнути особливості й інших українських регіонів. Так в кількох ґрунтовних статтях, присвячених культурно-історичній специфіці Закарпаття, вчений намалював переконливу й драматичну картину етнічного виживання краю, поставленого історією в дуже складні умови (див. про це у кн.: Баган О. Актуальна націософія: теоретичні, культурологічні, геополітичні, історіософські аспекти. Львів: ЛА «Піраміда», 2016). А в його численних геополітичних статтях, починаючи від книги «Українська Понтида: Геополітичні виміри сучасної України» (Дрогобич, 2001), зустрічаємо багатогранне осмислення «Чорноморської доктрини» України, як сказав би Юрій Липа, тобто геополітичної ролі великого Причорноморського регіону України. Загалом у творчості О.Багана явлена цілісна концепція тлумачення геокультурних особливостей України як вісьової держави Середньої Європи. Ключовою є в ній тема «середньоєвропейства», тобто ствердження, що Україна цивілізаційно сформувалася як нація і культура, розвернута лицем до Середньої Європи, хоча географічно її більша частина належить до Східної Європи. І якраз Галичина в цьому процесі «вбирання», «адаптування» Середньої Європи відіграла визначальну роль. Цю її вагу лише підтвердила сучасність: проєвропейським нинішній курс нашої держави став тільки завдяки вирішальним впливам Галичини на всіх рівнях – політичному, інтелектуальному, громадянському, культурному.

Очевидно, що на історіософське мислення О.Багана справив значний вплив знаменитий галицький історик-класик Степан Томашівський (1870 – 1931). Це був один із яскравих українських ідейних консерваторів, сміливий творець оригінальних історичних концепцій і версій, активний учасник бурхливих політичних подій початку ХХ ст. С.Томашівський належав до тієї невеликої когорти галицьких інтелектуалів, які в загрозові роки молодого державотворення усвідомили руйнівність соціалістичних, ліберально-космополітичних ідей (наша знаменита «драгоманивщина!»), які панували тоді в українському політикумі майже абсолютно. Історіософськи він спробував переосмислити українське минуле із світоглядних позицій консерватизму та антипозитивізму, протиставляючись концепціям Михайла Грушевського як провідного позитивістсько-соціалістичного автора в сфері історіографії. Саме С.Томашівський дав синтез історичним візіям про Україну як «межову цивілізацію», об'єднавши вивчення ментальних, духовних, інтелектуальних історичних явищ, до чого спонукали передові тоді європейські історичні теорії (зокрема знаменита французька школа «Анналів»). Цей історик був першим, хто почав переосмислювати й історію Галичини, бачачи в ній не тільки «П'ємонт» українського національного відродження, а й «цивілізаційне ядро» Середньої Європи, яке таким почало формуватися ще в часи Галицького князівства XI – XIII ст.

Олег Баган творчо вплітає в цю теорію культурологічні та етнопсихологічні роздуми галицького філософа Миколи Шлемкевича (1894 – 1966), автора книги «Галичанство» (1956) про витворення оригінального соціально-ментального типу галичанина, рисами якого є реалізм, раціоналізм, цілеспрямованість, послідовність, тверезість та еластичність у суспільних стосунках. Цей феномен галичанства постав на ґрунті зближення цього регіону із Середньою Європою. Відбулося це після переходу краю під владу Австрійської монархії. (У О.Багана є спеціальна студія, присвячена цій темі, під назвою «Австрійський Drang nach Osten і його наслідки для України: деякі історіософські тези», яка увійшла до його попередньої книги «Історіософські есе» (Тернопіль: Крила. 2022). Вчений цілком правильно акцентує на тому, що саме Австрія потужним струменем просвітницьких ідей кардинально змінила обличчя багатьох країв і народів Середньої та Східної Європи, передусім хорватів, сербів, румунів, угорців, словаків,

русинів-українців в Галичині, Буковині й Закарпатті. Автор докладно описує головні фактори, через які австрійський цивілізаційний вплив став таким доленосним для цього простору. В сучасному історіографічному сприйнятті Австрії й австрійської минувшини ми в Україні якось не завжди повно усвідомлюємо, що Відень протягом XVII – XIX ст. фактично був «другою столицею Європи» поряд із Парижем. Передусім столицею ідей, високої культури, соціальних ініціатив. Деякі роздуми й тлумачення О.Багана в цій темі націлені на подолання багатьох стереотипів, які склалися в нашій свідомості. Водночас його роздуми далекі від тієї версії сприйняття Австрії й австрійської культури з суцільною глорифікацією та містифікацією їх, яка поширилася в сучасному українському письменстві (творчість Ю.Андруховича, Ю.Винничука, Т.Прохаська, С.Андрухович та ін.), бо це, власне, ще одне творення міфу про Австрію, далеке від історичної реальності.

Австрійське «цивілізаційне коло», на думку О.Багана, допомогло Галичині включитися в процеси модернізації, які настали з кінцем XVIII ст. В лоні австрійської держави розвинулися в галицькому суспільстві демократизм, громадянська свідомість, явища модерної культури. Австрія об'єктивно виступила заборолом для українства перед наступом агресивної й асиміляційної політики поляків. На цьому наголошував і митрополит Андрей Шептицький, який констатував, що в «Габсбурзькій австрійській державі ми знайшли свободу віри і народности і розвій нашої національної культури» (Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Т. 2. Книга 1. Львів: Видавництво Отців Василян «Місіонер», 1998. С. 441). Апогеєм австрійського культурного впливу була сама постать визначного українця, Івана Франка, який завершив своїм титанічним подвигом творчості формування української модерної нації. При цьому О.Баган не впадає в гіперболізацію австрійського впливу. Навпаки, демонструє виваженість та тверезість аналізу, наводячи конкретні, переконливі факти, наприклад, про повільне, але невпинне становлення нової української (русинської) культури й національної свідомості в Галичині в період від кінця XVIII до середини XIX ст., коли тут постали перші освітньо-культурні інституції, розвинулися академічна наука та просвітницькі рухи, зокрема Перемишльський просвітницький гурток на чолі з його натхненником, першим професійним українським мовознавцем Іваном Могильницьким (1778 – 1831).

Вчений полемізує із теорією щодо регіональної самобутності Галичини, яку висунув британський історик Ларі Вулф: той однозначно стверджує у своїй спеціальній монографії «Ідея Галичини: історія та фантазія в політичній культурі Габсбурзької імперії» (2010), що край, його ідентичність були штучно створені австрійською адміністрацією у 1772 р. Власне, О.Баган полемізує більше з епігонами британського історика, які канонізують його історіософські тези, часто вульгаризують їх, творять з них цілу штучну схему нових досліджень під цим викривленим поглядом на об'єктивні факти. Натомість науковець справедливо й обгрунтовано відносить початки зародження галицької самобутності до епохи Середньовіччя, часу існування Галицького князівства XI – XII ст.

Цікавою й продуктивною виглядає історіософська версія тлумачення галицької історії австрійського періоду, запропонована автором. Так він обгрунтовує існування трьох основних викликів в історичній долі галичан: *1) надмірний консерватизм та провінціалізм або галицьке ментальне рутенство; 2) москвофільство та слов'янофільство як один із найуспішніших його проєктів; 3) космополітичний соціалізм.* Галицьким русинам вдалося попри всі труднощі подолати ці виклики. І в цьому був одночасно весь драматизм і героїзм їхньої історії, великий повчальний урок для решти України.

Хоча про зародження москвофільських ідей сучасними дослідниками видано чимало праць (згадаймо хоча б ґрунтовну монографію Олексія Сухого «Від русофільства до москвофільства: російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті». Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003), Олег Баган стисло, зате переконливо, зумів пояснити ті фактори й історичні тенденції, за допомогою яких національно-демократичний табір в Галичині зміг перемогти. Він визначив головні етапи й форми вирішального удару по москвофільству як антинаціональному явищу, а це: поява молодих радикалів на чолі з Іваном Франком і Михайлом Павликом, які розвинули ідеологічну роботу із селянством; виникнення перших масових щоденних українських газет «Батьківщина» і «Діло», які поширили національну свідомість у краю; організація перших велелюдних народних віч і системної роботи з народною масою; заснування народовцями журналу «Зоря» як першого інтелектуального журналу європейського типу; створення «Рідної школи» як форми са-

мооргнаізації вчительства, що розвинуло процеси українізації освіти; судовий процес над москвофілами у Львові 1882 р., який показав моральну безликість цього середовища; становлення і розвиток політичного народовського об'єднання, що вилилось у створення першої політичної партії «Народна рада». Безкомпромісним є авторське ставлення до москвофільства, представники якого, на його думку, були «крайніми циніками: вони постійно брехали, видумували казки про якусь «важку боротьбу», яку вони нібито ведуть з австрійською «тиранічною бюрократією» та «польськими шовіністами», як «героїчні слов'яни», хоча насправді вони залишалися останніми боягузами й безпринципними кон'юнктуристами й усіляко догоджали й австрійській адміністрації, і польським панам». Такі пасажі дещо зраджують об'єктивізм вченого, хоча додають книзі стильової й емоційної наснаженості.

Ці рядки нагадують мені історичні події 1920–1930-х років у Закарпатті. Досліджуючи становлення і розвиток москвофільства-русофільства у так званій міжвоєнний період, я мав можливість переконатися в підступності й продажності їхніх лідерів. Завдяки різноманітним фінансовим вливанням, вони мали можливість кількісно збільшувати свої осередки (на кшталт «Обществ імени Духновича»), що, врешті-решт, дало їм можливість навіть очолити перший автономний уряд Підкарпатської Русі 11 жовтня 1938 р. Проте швидко з'ясувалося, що прем'єр-міністр Андрій Бродій виявився агентом Угорщини, маючи кличку «Берталон». Чехословацький уряд звинуватив лідера русофілів у порушенні «Закону про охорону республіки» і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей». Тобто, якщо в Галичині москвофіли загравали з представниками австрійської влади та пропольськими політичними силами, то в Закарпатті вони намагалися послаблювати Чехословацьку Республіку, працюючи на гортіївську Угорщину.

Заслуговує на увагу нова версія періодизації історії Галичини австрійської доби: «перший період (1772–1848 рр.), коли сформувалися соціальні основи русинської/української Галичини, виникли культурні форми й тенденції для нового націотворення; другий період (1849–1885 рр.), коли в Галичині виникла національна ідеологія – українофільство; третій період (1886–1914 рр.), коли Галичина по-

чала перетворюватися на «Український П'ємонт», стала глобальним фактором всеєвропейського значення як регіон, який «тягнув» до нового національного буття велику Наддніпрянщину і цим підважував стабільність гігантської Російської імперії, регіон, у якому жив Іван Франко, який генерував у своїй творчості ідейні, культурно-естетичні та моральні устремління всього українства; четвертий період (1920–1945 рр.), коли відбулося кардинальне переродження психотипу галичанина». Запропонована О. Баганом періодизація корегує наш погляд на Галичину 1772–1848 років як на безпросвітню провінцію. Навпаки, як пояснює автор, у краї відбувалися поступові, але глибокі суспільні процеси, які неухильно змінювали його обличчя, розвивалися ідеї, які поволі моделювали народження модерної нації. Галичина не мала, порівняно із Наддніпрянською Україною, таких надійних соціальних основ (наявність багаті верстви нащадків козацької шляхти) і таких яскравих талантів (Г.Квітка-Основ'яненко, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш і геніальний Т.Шевченко). Їй довелося формуватися через наполегливе переборення власної соціальної, культурної, політичної відсталості. Так гартувався характер. І цей характер найповніше проявився у великому Франкові. Ці складні галицькі історичні уроки, за О.Баганом, впливали, впливають і, безперечно, впливатимуть на всю Україну в майбутньому. Вони вчать, як виживати у найскладніших історичних умовах, як будувати національну хату по-крупинці, як плекати якісну культуру з найквалітших пагонів.

Ще один важливий момент – це націленість Олега Багана на ламання історичних та культурних стереотипів, які заважають нашому глибшому пізнанню істини. Так, автор переосмислює низку усталених поглядів на галицьку культурну та інтелектуальну ситуацію між 1772-им і 1848-им роками, доводячи, що тоді галичанам вдалося створити цілу верству священницької в основному інтелігенції, переорієнтувати нові покоління на пізнання власної національної культурної традиції (діяльність Ставропігійського інституту, Руського інституту, Перемишльського гуртка), підготувати загальну суспільну свідомість до засвоєння азів політичного та громадянського мислення і поведінки (участь галичан у подіях революції 1848 р., організація Головної Руської Ради, Собору руських учених, Галичо-Руської матиці тощо). Головним своїм завданням автор бачить потребу намалювати перед сучасником картину *суцільного культурно-історичного процесу* в

той час, коли в нашій загальній свідомості переважно присутній самотиною «феномен «Руської Трійці» як «щаслива оаза» серед пустелі. Такий концептуальний погляд на цей період вже давно назрів.

Водночас О.Баган спробував поставити проблему про потребу переосмислення кількох ключових тем та постатей української історії «довгого ХІХ-го століття», що допомогло б нам насвітлити нові, досі не до кінця зрозумілі грані нашої минувшини. Зокрема, автор висуває свою версію переоцінки постаті та історичної ролі Миколи Міхновського в започаткуванні українського самостійництва, розвитку націоналістичних ідей, доводячи, що задовго до появи брошури «Самостійна Україна», самостійницькі ідеї в Галичині розвивав Ксенофонт Климкович, а потім ціла група галицьких народовців, що загальний рівень галицької публіцистики та політичної ідеології на початку ХХ ст. був теоретично вищим, порівняно з публікаціями М.Міхновського (це видно хоч би з опублікованих вже статей І.Франка, а ще багато його статей політичного змісту досі не перевидані!). Цікавою є і його версія щодо історичної літературної ваги творчості галицького письменника-народовця Федора Заревича, автора першої реалістичної повісті «Хлопська дитина», якого по-праву можна вважати зачинателем реалізму в українській літературі (хоча такими в нас традиційно вважаються Марко Вовчок і Анатоль Свидницький). З книги О.Багана впливає, що могутній інтелектуальний та культурно різноманітний процес в Галичині останньої чверті ХІХ ст., творчість та діяльність таких цікавих ідейних постатей, як Омелян Партицький, Анатоль Вахнянин, Євген Згарський, Омелян Огоновський, Володимир та Олександр Барвінські, Юліан Романчук, Андрій Чайковський, Осип Маковей, які «створили потужну культурницьку й літературну течію, засновану на принципах та ідеалах демократизму, цивілізаційного прогресу, утвердження національної традиції...», залишається досі малознаною та мало осмисленою для українського загалу. І це прикро, адже саме ці галицькі інтелектуали й культурники заклали основи національної демократії в Україні, моральні ідеали та світоглядні принципи якої до сьогодні впливають на нашу національну свідомість.

Оригінальні думки та нетрафаретні підходи висловлює Олег Баган щодо потреби уважнішого й глибшого вивчення історії діяльності Перемишльського просвітнього гуртка початку ХІХ ст., в якому працювали Іван Могильницький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський